VERANTWOORD OMGAAN MET FUNERAIR ERFGOED: EEN METHODE

september 2003

Beschermde begraafplaatsen moeten beter worden behouden. Daarvoor zijn goede instandhoudings- en ontwikkelingsplannen nodig. Essentieel is het vastleggen van een langetermijnvisie, die door alle betrokken partijen wordt onderschreven. Voor het maken van dit soort plannen is kennis nodig van de begraafplaats en inzicht in de ambities van deze partijen. De RDMZ heeft hiertoe, in overleg met de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen (LOB) en de Terebinth, Vereniging voor Funeraire Cultuur, een plan voor instandhouding en ontwikkeling van beschermde begraafplaatsen (PIOBB) ontwikkeld, dat kan dienen als leidraad voor de omgang met beschermde begraafplaatsen. In deze brochure wordt de opzet voor een PIOBB nader uitgewerkt.

▲ *Bijzonder grafmonument, deels van Portlandcement op de R.-K. begraafplaats Kranenburg*

▲ *Begraafplaats van de Hernhutters te Zeist*

HISTORIE

Begraafplaatsen in Nederland worden vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aangewezen als rijksmonument. Dit is een erkenning voor het bijzondere karakter van deze terreinen. Tevens laat het zien dat ze deel uitmaken van het cultuurhistorische erfgoed van Nederland. Door de jaren heen hebben de medewerkers van de RDMZ veel ervaring opgedaan met de instandhouding van begraafplaatsen. Zo zijn er veel grafmonumenten of gebouwen op beschermde begraafplaatsen gerestaureerd, vaak mede dankzij de inzet en middelen van de eigenaren en een subsidie van de RDMZ. In de jaren negentig van de twintigste eeuw groeide de aandacht voor begraafplaatsen en alles wat daarmee samenhangt. Tegelijk groeide ook het aantal beschermde begraafplaatsen – of onderdelen daarvan – van ongeveer 100 naar circa 500. Daarmee namen ook de vragen toe van eigenaren van deze begraafplaatsen. Veel vragen konden eenvoudig worden opgelost, maar andere vergden meer denkwerk, zoals praktische vragen over de juridische gevolgen van begraven in samenhang met instandhouding.

RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

▲ *De keuze voor het meubilair en andere toevoegingen op een begraafplaats wordt vaak gemaakt vanuit een functionele benadering. Dat dergelijke toevoegingen afbreuk kunnen doen aan de beleving van een begraafplaats wordt hier duidelijk. Vanuit een breder perspectief kan aan dergelijke zaken ook in een PIOBB aandacht worden besteed*

Een aantal medewerkers van de RDMZ nam daarop het voortouw om de vragen in een bredere context te plaatsen. Dit leidde in 2000 tot gesprekken met de gemeente Zeist, waarbij de aanwijzing van de oude algemene begraafplaats werd aangegrepen om een visie op dit monument vast te leggen. Bedoeling was om met de verschillende belanghebbende partijen een gezamenlijk uitgangspunt te ontwikkelen over de wijze van omgang met de begraafplaats, in relatie tot de verschillende onderdelen. De ervaringen in Zeist zijn vervolgens toegepast op problemen met begraafplaatsen in Apeldoorn en Overveen. Duidelijk bleek dat de vraagstukken per begraafplaats sterk kunnen verschillen. In Apeldoorn wenste men bijvoorbeeld een helder antwoord op de vraag wat nu precies beschermd was en hoe daar mee om te gaan. In Overveen speelde de vraag hoe de joodse begraafplaats gerestaureerd kon worden, in het licht van de aanwijzing tot rijksmonument.

Met de opgedane ervaringen bij de uitwerking van deze plannen ontstond een steeds beter beeld van hoe de complexe vragen van andere begraafplaatsen kunnen worden beantwoord. Door deze ervaringen en de resultaten te verwerken in een opzet voor een plan voor de instandhouding en ontwikkeling van beschermde begraafplaatsen (PIOBB) kunnen andere begraafplaatseigenaren nu ook komen tot een goede visie voor hun begraafplaats. Zo wordt ingespeeld op het probleem dat op veel begraafplaatsen ingrepen en veranderingen vaak ad hoc plaatsvinden. Hiermee wordt vaak schade veroorzaakt aan originele tuinontwerpen. Ook kan het gebeuren dat door het ruimen van grafmonumenten en groen op karakteristieke grafvelden een gat wordt geslagen in het historische beeld, dat zich vaak niet meer laat herstellen.

FUNCTIE VAN EEN PIOBB

Met een PIOBB kan het spanningsveld tussen de dagelijkse praktijk van het begraven en de status als monument in kaart worden gebracht en kan een visie worden ontwikkeld op de instandhouding en ontwikkeling van een begraafplaats. Bij de instandhouding van begraafplaatsen ligt nu vaak te veel nadruk op één aspect van een begraafplaats, zonder dat gekeken wordt naar de samenhang met andere onderdelen. Het PIOBB is dan ook opgezet vanuit een integrale gedachte, waarin alle elementen waaruit de begraafplaats is opgebouwd samenkomen. Die elementen zijn: groen (aanleg en beplanting), grijs (grafmonumenten), rood (lijkenhuisjes, woningen, poorten, bruggen) en blauw (waterpartijen).

Een integraal PIOBB is gericht op al deze elementen die de begraafplaats vormen. In het plan wordt een visie op deze samenhang vastgelegd, bekeken vanuit:

- de historische context van de begraafplaats (waaronder de monumentale waarden);
- de huidige stand van zaken ten aanzien van de voorkomende elementen op een begraafplaats in beheersmatige, financiële en juridische zin;
- een onderbouwde visie van partijen op de toekomst van de begraafplaats in relatie tot de juridische aard van de begraafplaats (beschermd, niet beschermd, gesloten, open, etcetera);
- de gewenste ontwikkelingen en mogelijkheden.

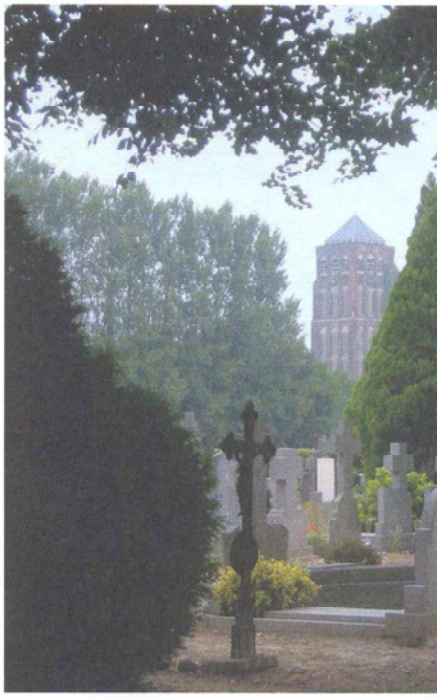

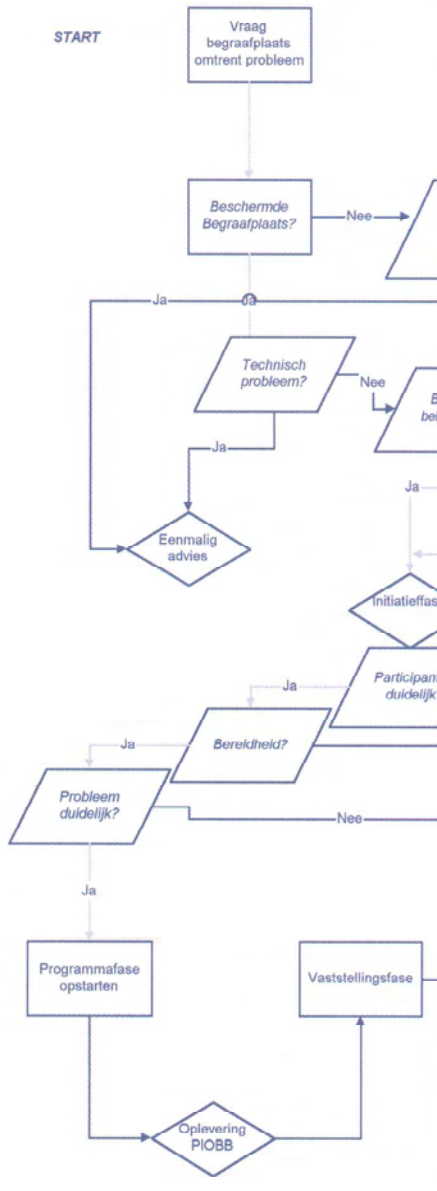

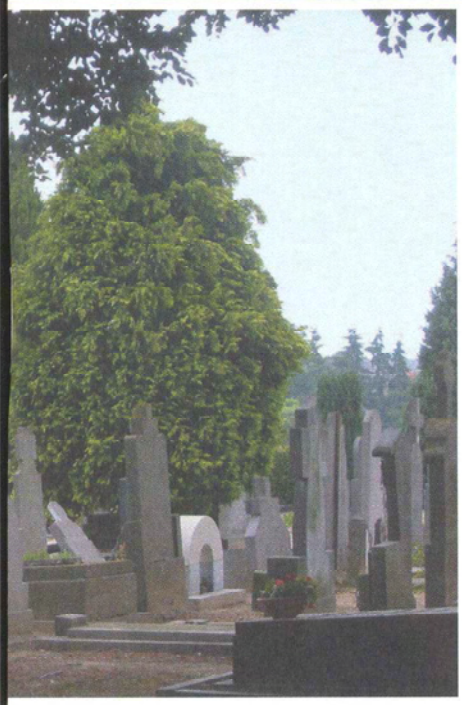

◄ *Sambeek, gemeentelijke begraafplaats met een ongeschonden stedenbouwkundige omgeving*

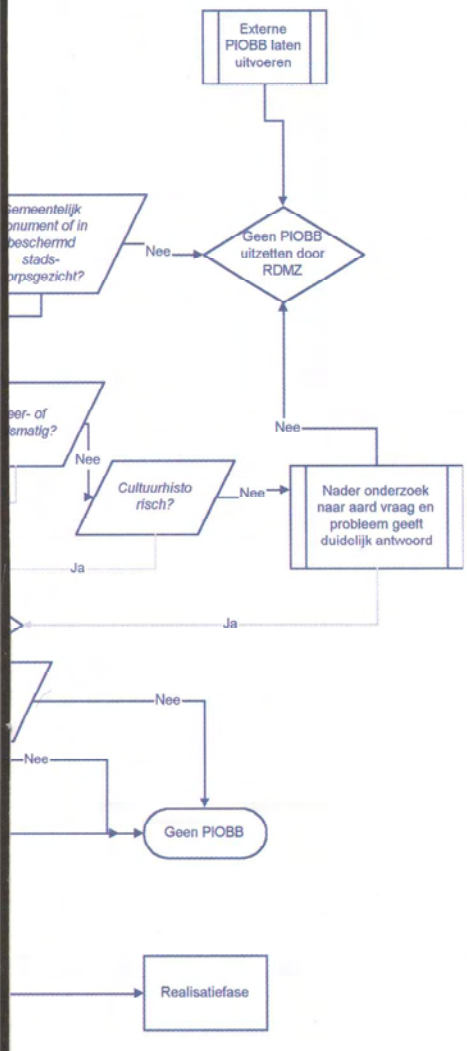

Het plan vormt feitelijk een 'nulmeting' op al deze aspecten, met vervolgens een visie op elk onderwerp. Een dergelijk document kan als bron dienen voor verdere deelplannen, zoals een groenbeheerplan of een restauratieplan. Wanneer dergelijke deelplannen zonder een integrale visie worden opgesteld, hebben de schrijvers nogal eens de neiging het element dat ze behandelen geheel op zichzelf te laten staan. Dit bevordert geen integrale aanpak en kan uiteindelijk zelfs schade voor andere elementen opleveren.
Het PIOBB kan ook de basis vormen voor een vergunning- of subsidieaanvraag conform de Monumentenwet 1988. Met een goedgekeurd plan kan een eigenaar voor een afgesproken termijn toestemming krijgen om de vastgelegde visie uit te voeren. Dit werkt tijdsbesparend voor wat betreft allerlei procedures en levert uiteindelijk ook minder discussie op tussen beheer en behoud.

VOOR WIE IS HET PLAN

Een PIOBB is geschikt voor gemeentelijke begraafplaatsen, omdat deze een ambtelijk apparaat achter zich hebben dat kan werken aan de uitvoering. Maar uiteraard kan ook voor bijzondere begraafplaatsen [1] een PIOBB worden opgesteld. Wellicht moeten dan de doelstellingen wat ruimer in de tijd worden uitgezet. De toepasbaarheid van het PIOBB kan vergroot worden door bijvoorbeeld een extern bureau de uitvoering te laten verzorgen, mits rekening wordt gehouden met de betrokkenheid van de participanten.
In de uitkomst van het PIOBB voor een bijzondere of gemeentelijke begraafplaats mag feitelijk geen verschil bestaan, omdat de belangen immers gelijk zijn. In alle gevallen is de eigenaar of houder van de begraafplaats zelf de opdrachtgever voor een PIOBB.

WANNEER EEN PIOBB OPSTELLEN

Een PIOBB is zinvol wanneer het dagelijks beheer van een begraafplaats en de instandhouding ervan met elkaar in gedrang komen, of wanneer meerdere partijen een (confronterend) idee hebben over de instandhouding en ontwikkeling van een begraafplaats. Een PIOBB tracht dit probleem op te lossen door alle facetten in kaart te brengen en met elkaar in overeenstemming te brengen in een integrale visie. Duidelijk moet zijn dat lopende zaken tijdens het opstellen van een PIOBB gewoon doorgaan, maar dat bepaalde keuzen wellicht tijdelijk uitgesteld moeten worden totdat duidelijk is hoe deze passen in de overkoepelende visie.
Niet in alle gevallen is het nodig een PIOBB te schrijven. Wanneer de problematiek bijvoorbeeld gaat over de keuze hoe een grafmonument moet worden gerestaureerd, dan volstaat een mondeling of schriftelijk advies van de RDMZ. Wanneer een groot aantal grafvelden geruimd moet worden, maar delen daarvan behouden moeten blijven, ontstaat al meer noodzaak voor een goede visie. Een PIOBB kan in ieder geval ingezet worden waar complexe afwegingen gemaakt moeten worden – met de monumentale waarden als achtergrond – en waar de exploitatie van de begraafplaats van groot belang is.
In het afgebeelde stroomschema wordt globaal een overzicht gegeven van de situaties waarbij een PIOBB zinvol is.

► *Metaheerhuisje bij de joodse begraafplaats te Middelburg*

ROL RDMZ

Bij het opstellen van een PIOBB brengen medewerkers van de RDMZ over het algemeen kennis en adviezen in. Verder toetsen zij op grond van de Monumentenwet vergunningen en subsidies. In specifieke gevallen kunnen medewerkers van de RDMZ fungeren als (meedenkend en -schrijvend) adviseur. De RDMZ kan een eerste opzet van het plan aanleveren, wanneer duidelijk is dat een PIOBB geschreven gaat worden. Deze opzet is gebaseerd op een standaard blauwdruk en moet worden toegesneden op de situatie van de betreffende begraafplaats. Het is niet mogelijk één algemene blauwdruk te ontwikkelen, omdat de situatie per begraafplaats sterk kan verschillen. Later kan de RDMZ in meer of mindere mate participeren bij de opbouw van het plan. De kennis die daarbij wordt opgedaan kan de uiteindelijke beoordeling door de RDMZ versnellen. Een PIOBB kan vervolgens ingediend worden bij de RDMZ, met het verzoek om advies ten aanzien van de opgestelde visie. De RDMZ zal de bevoegde gemeente dan adviseren een raamvergunning af te geven voor de meest voorkomende dagelijkse werkzaamheden op een begraafplaats, met daarbij ook een goedkeuring voor de visie.
Door toetsing van de visie kan in één keer voldaan worden aan een advies of vergunning over de gang van zaken. Grote wijzigingen of aanpassingen aan het monument dienen vaak nog apart behandeld te worden, maar worden uiteraard getoetst aan de bestaande visie. Zo blijft voor grote ingrepen aan groen (aanleg en beplanting), grijs (grafmonumenten), rood (bouwwerken) en blauw (waterpartijen) wel een apart vergunningstraject nodig.

► *Niet voor elke begraafplaats of onderdeel daarvan is een PIOBB nodig. Dat neemt niet weg dat het in sommige gevallen aan te raden is ook over onderdelen goed na te denken, bijvoorbeeld over de herplaatsing van een grafmonument. Dat dat niet altijd gebeurt zien we aan deze vroeg 17e eeuwse grafzerk*

▲ *Ook jonger funerair erfgoed zoals deze toegangspoort op de Gemeentelijke begraafplaats van Gorredijk verdient aandacht*

◄ *Funeraire symboliek op grafmonument Van Brumstede op de Noorderbegraafplaats te Assen*

HET OPSTELLEN VAN EEN PLAN

Het hoofdbestanddeel van een plan voor instandhouding en ontwikkeling wordt gevormd door een gezamenlijke visie op de begraafplaats. Alvorens deze te kunnen formuleren wordt de relevante informatie omtrent de begraafplaats geïnventariseerd en geanalyseerd (historie, huidige stand van zaken, financiën, et cetera).
Op basis van deze informatie leveren de participanten de bouwstenen aan voor de wijze waarop ze willen omgaan met de begraafplaats. Uit deze bouwstenen wordt een gezamenlijke visie gevormd, die uiteindelijk bij moet dragen aan de instandhouding en ontwikkeling van de begraafplaats. Zo'n visie kan bijvoorbeeld zijn dat men voorrang geeft aan de cultuurhistorische waarden van de begraafplaats boven het begraven. Hierdoor moet het begraven zodanig worden ingepast dat de begraafplaats intact blijft. Een andere visie kan zijn dat men een gesloten begraafplaats weer in gebruik wil nemen, om hiermee de ontwikkeling van de begraafplaats te continueren.
Globaal omvat het plan de volgende hoofdstukken, conform de genoemde RDMZ-blauwdruk:

- geschiedenis van de karakteristiek en bijzonderheden (waaronder waardestelling);
- huidige situatie/toestand van de begraafplaats;
- stedenbouwkundige ontwikkelingen met betrekking tot de begraafplaats;
- huidige financiële en organisatorische situatie;
- juridische aspecten;
- mogelijkheden voor de begraafplaats;
- gezamenlijke visie;
- aanbevelingen en verdere planning.

Enkele voorwaarden om een plan voor instandhouding en ontwikkeling te laten slagen zijn:

- alle bij de begraafplaats betrokken afdelingen, personen of organisaties worden eveneens betrokken bij het ontwikkelen van de visie;
- er is openheid van zaken omtrent de juridische en financiële aspecten, opdat alle participanten zich een juist oordeel kunnen vormen en hierop hun bouwstenen voor de visie kunnen afstemmen;
- er worden duidelijke afspraken gemaakt over een slagvaardige werkgroep en over het uitgangspunt dat de tijdsinvestering per partij niet onevenredig groot mag zijn.

◄ *Door het opstellen van een PIOBB wordt de eigenaar of beheerder zich bewuster van de waarden van zijn begraafplaats en van de wijze waarop deze beter in stand te houden is. Zo'n leerproces kan er bijvoorbeeld toe leiden dat in dit geval voor een andere urnenmuur wordt gekozen. Afgezien van de vormgeving is ook de keuze voor de plaats van de muur, direct tegen de joodse begraafplaats aan, misschien wat ad hoc gemaakt. Een PIOBB kan helpen om oplossingen beter te onderbouwen en in lijn te brengen met de bestaande waarden van de begraafplaats*

► *Kerkhof bij Paaslo waar baarhuis en toegangshek beschermd zijn*

HET OPSTELLEN VAN EEN PLAN: VIJF FASEN

Het opstellen van een plan valt uiteen in een aantal fasen:
1. Initiatieffase. In deze fase wordt gekeken welke partijen participeren en wat de bereidheid tot participatie is. Ook kan een zogenaamde SWOT-analyse [2] worden uitgevoerd.
2. Programmafase. Volgens een plan van aanpak worden de benodigde gegevens geïnventariseerd en geanalyseerd. Ook wordt in deze fase de overkoepelende visie vastgelegd.
3. Vaststellingsfase. De visie wordt getoetst door derden (gemeenteraad, kerkbestuur) en geaccordeerd door de RDMZ.
4. Realisatiefase. Beheerplannen worden opgezet voor de belangrijkste knelpunten.
5. Nazorgfase. Het plan wordt opgenomen in het regulier onderhoud.

De vijf fasen bij het opstellen van een PIOBB worden hieronder kort uitgewerkt. Overigens bestaat er geen richtlijn voor de duur van het opstellen van een PIOBB. De ervaring leert evenwel dat een half jaar haalbaar is om in de programmafase een voldragen document te vervaardigen. De initiatieffase kan meer tijd in beslag nemen, evenals de vaststellingsfase. Deze laatste fase is meer afhankelijk van procedures en de beschikbaarheid van instanties.

► *Mausoleum van het huis Vorden op de Gemeentelijke begraafplaats van Vorden*
►► *Grafkapel op de Gemeentelijke begraafplaats onder de Cauberg in Valkenburg*

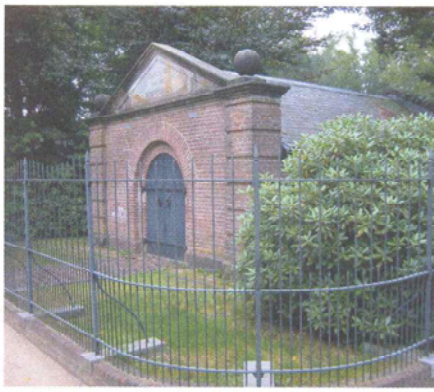

Initiatieffase

Wanneer het opstellen van een PIOBB gewenst is, moet vastgesteld worden welke betrokkenen hieraan deel moeten nemen. Dat zijn in veel gevallen die personen die concrete bemoeienis hebben met de diverse aspecten van de begraafplaats. Een onderlinge verdeling van de werkzaamheden is te maken op grond van wat er in de programmafase gedaan moet worden aan inventarisatie en analyse. Het eerste is een beschrijvend proces, terwijl het tweede meer een neerslag is van discussie en uitwisseling van gedachten. Afhankelijk van de mogelijkheden en de omstandigheden kan een projectgroep worden samengesteld, die het mandaat heeft van de betrokken partijen. Deze werkgroep vult aan de hand van de RDMZ-blauwdruk het PIOBB nader in. Werkverdeling en tijdstippen van afstemming worden door deze werkgroep bepaald.
Enkele tips:

- de werkgroep kan uit haar midden een voorzitter of projectleider aanwijzen die tevens fungeert als 'documenthouder', maar het ingebrachte materiaal kan ook door een derde volgens de blauwdrukmethodiek worden verwerkt;
- leden van de werkgroep ontvangen periodiek een nieuwe bijgewerkte versie van het plan en kunnen tijdens bijeenkomsten hierover zaken afstemmen;
- leden die niet tot de werkgroep behoren, kunnen in een later stadium op ad hoc basis gevraagd worden een bijdrage te leveren.

► *Het kerkhof van de N.H. gemeente Gasselte, recent aangewezen als toevoeging op de reeds beschermde kerk*

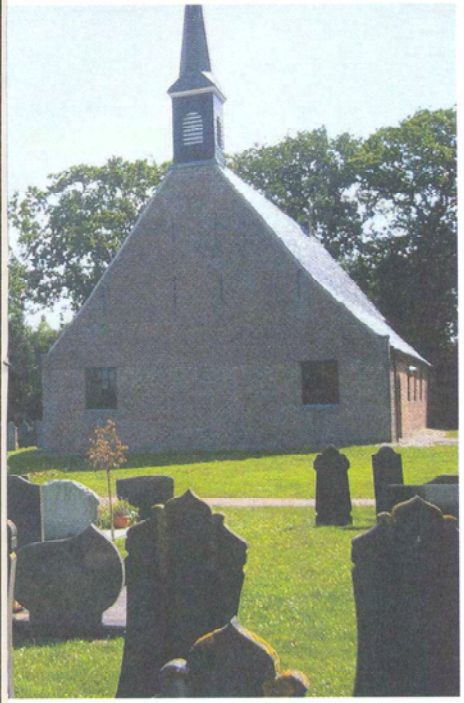

Om de bekendheid met het onderwerp te vergroten en knelpunten op snelle en vlotte wijze te kunnen benoemen, kan in deze fase ook een SWOT-analyse worden verricht. Deze analyse heeft twee functies. Allereerst worden op korte en simpele wijze de sterke en zwakke punten van de begraafplaats geanalyseerd en tevens wordt gekeken naar de kansen en bedreigingen die er zijn. Daarnaast dient een SWOT-analyse als een 'startgesprek', waarin onderzocht wordt waar de nodige kennis en expertise aanwezig is en wie een goede inbreng kan hebben bij het opstellen van een PIOBB. De uitkomsten van de SWOT-analyse kunnen bij het vormen van de visie dienen als referentie en ijkpunt.

Om u behulpzaam te zijn bij het maken van een SWOT-analyse, heeft de RDMZ een SWOT-formulier ontwikkeld.
Dit formulier kunt u aanvragen bij de Infodesk van de RDMZ, tel. 030 · 69 83 456

Programmafase

De inventarisatie- en analyseopdrachten worden verdeeld naar kennis en kunde. Op vastgestelde tijdstippen wordt de groeiende hoeveelheid informatie besproken en wordt gekeken of er nog lacunes zijn. Voor de meer historische beschrijvingen kan veelal worden geput uit literatuur en bestaande bronnen. Het in kaart brengen van de organisatorische en beheersmatige kant van een begraafplaats kan lastiger zijn. Vaak is er al veel informatie voorhanden. Het is daarom zaak deze vooraf zo goed mogelijk te verzamelen en te benoemen.

Het opstellen van een gezamenlijke visie kan per project verschillen. In sommige gevallen bestaat de visie feitelijk al, bijvoorbeeld in de vorm van stichtingsstatuten, convenanten of andere plannen. Waar een visie ontbreekt, kan deze bijvoorbeeld aan de hand van de eerder uitgevoerde SWOT-analyse worden opgesteld. In het plan worden zowel de bouwstenen (inbreng) als de uiteindelijke visie (gezamenlijk standpunt) opgenomen. Uit de visie volgen meestal ook adviezen over zaken die aangepast moeten worden, zoals bijvoorbeeld verordeningen, andere regelgeving of werkafspraken.

Vaststellingsfase

Gedurende enkele maanden groeit het plan zodanig dat de discussie zich uiteindelijk toespitst op wat men in de toekomst wil en kan doen. Binnen een vooraf gestelde limiet wordt het plan voorgelegd aan de achterban (indien aanwezig), om te toetsen of het plan beantwoordt aan wat men voor ogen had.

Wanneer het plan door de werkgroep als gereed wordt gezien kan het in het geval van gemeentelijke begraafplaatsen worden voorgelegd aan het college van B en W en de gemeenteraad. De raadsleden kunnen aan de hand van een concrete planning aangeven of zij instemmen met de visie en de planning. Vervolgens wordt het PIOBB getoetst door de RDMZ en zo mogelijk goedgekeurd met een tijdsperiode. Binnen die periode kan de beschreven visie op de begraafplaats uitgevoerd worden. Alleen voor afwijkende ontwikkelingen moet dan nog de procedure van advies en vergunning worden gevoerd.

▲ *Het negentiende-eeuwse toegangshek van de gemeentelijke begraafplaats van Middelburg*

NUTTIGE ADRESSEN

Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Leon Bok, funerair deskundige,
tel. 030 • 69 83 621

De Terebinth, Vereniging voor Funeraire Cultuur
Molenweg 2
3911 SH Rhenen
tel. 0317 • 61 60 72
e-mail: terebinth@begraafplaats.org

Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen (LOB)
Nassauweg 200
3314 JR Dordrecht
tel. 078 • 61 33 411
fax 078 • 64 25 049
e-mail: LOB@begraafplaats.nl

Realisatiefase

In de realisatiefase worden de beheerplannen opgesteld die het meest urgent zijn. Dat kan bijvoorbeeld een groenbeheerplan zijn of een restauratieplan. Deze plannen geven een praktische uitwerking en een financiële onderbouwing van hetgeen is vastgelegd in de visie. Een derde partij, bijvoorbeeld een groenbedrijf, kan eveneens op grond van de visie zo'n beheerplan maken.

Nazorgfase

Dit is de implementatiefase van het PIOBB, waarbij de visie uitgezet wordt op de werkvloer en een overdracht plaats vindt naar het reguliere onderhoud. Onder nazorg wordt verstaan monitoring, bijstelling en evaluatie van het PIOBB.

► *Gemeentelijke begraafplaats van Veere in het dorp Zanddijk*

► *Grafmonumenten op het N.H. kerkhof te Wânswert, wellicht een toekomstig rijksmonument*

[1] Bijzondere begraafplaatsen worden beheerd door stichtingen, particulieren, kerkbesturen, kerkvoogdijen, terwijl gemeentelijke begraafplaatsen per definitie door een gemeentelijk bestuur worden beheerd

[2] Een SWOT-analyse wordt gebruikt in projectorganisaties om van te voren te bepalen waar bijsturing nodig is en hoe er beter gestuurd kan worden. SWOT staat voor Strenghts, Weaknesses, Opportunities en Threats ofwel: sterke punten, zwakke punten, kansen en bedreigingen

RDMZ funerair erfgoedspecial, september 2003
Tekst Leon Bok (RDMZ) in samenwerking met de LOB en de Terebinth
Foto's Leon Bok *Redactie* Kees de Graaf Amsterdam en Joke Hoogendoorn
Vormgeving B@seline, Utrecht *Druk* Hoonte Bosch en Keuning, Utrecht
Voor bestelling van meerdere exemplaren: afdeling Communicatie, 030 • 69 83 456
Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
ISSN 1566-7057

RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG
Broederplein 41 · 3703 CD Zeist
Postbus 1001 · 3700 BA Zeist
030 · 69 83 211
030 · 69 83 456 *InfoDesk*
030 · 69 16 189
www.monumentenzorg.nl
www.monumenten.nl
info@monumentenzorg.nl